

ΤΟ «ΘΕΟΛΟΓΕΙΝ» ΣΤΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΤΟ ΘΕΟΛΟΓΟ, ΩΣ ΜΕΤΡΟ ΑΝΑΔΕΙΞΕΩΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ*

Υ Π Ο
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δρ. Θεολ.

α) Τὸ «ἐπικίνδυνον» τῆς Θεολογίας καὶ ἡ «ἄγχουσα» εὐλάβεια τοῦ Γρηγορίου¹.

Στὸ Γρηγόριο ὁ ὄρος «Θεολογία» διακρίνεται ἀπὸ τὸν ὄρο «οἰκονομία». Ὁ ὄρος Θεολογία περιλαμβάνει τοὺς λόγους «περὶ τῆς αἰδίου δόξης» τοῦ Πατέρα, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὅ,τι δηλ. σήμερα ὀνομάζουμε Τριαδολογία ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς Θεολογίας. Τὸ Τριαδικὸ δόγμα μὲ τοὺς πολυσήμαντους ὄρους του, οὐσία, φύση, ὑπόστασις καὶ ὑποστάσεις, γέννησις, ἐκπόρευσις, εἶναι, κοινὸν καὶ ἴδιον κ.λπ. ἀποτελοῦν τὶς ἀπαραίτητες θεολογικὰς ἐνασχολήσεις καὶ οἱ Λόγοι ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὰς ἀποτελοῦν τοὺς πέντε περιφημοὺς Θεολογικοὺς Λόγους².

* Εἰσήγησις ποὺ δόθηκε στὸ Β' Πατρολογικὸ Συνέδριον (Κάιρο, 26-30 Δεκεμβρίου 1996). Στὴ σύνταξι αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσις εἶχαμε ὑπόψιν καὶ τὰ ἔργα: Σ. Ἀγουρίδου, *Τί εἶναι Θεολογία;* Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησία». Ἐν Ἀθήναις 1963. Γ. Μαντζαρίδου, «Ἡ ἔννοια τῆς Θεολογίας»: *Κληρονομία*, I, Α' (1969), 103-120. Χ. Ν. Μπούκη, «Ἡ Θεολογία κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν, Θεολογικὸν Συμπόσιον», *Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Π. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967. Α. Ν. Νησιώτου, *Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν*, Ἀθήναι 1965. Στ. Παπαδοπούλου, *Θεολογία καὶ γλῶσσα*, Κατερίνη 1988. Τοῦ ἰδίου, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ αἱ προϋποθέσεις πνευματολογίας αὐτοῦ*, Ἀθήναι 1989. Σκουτέρη Β. Κων/νου, *Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων «Θεολογία», «Θεολογεῖν», «Θεολόγος» ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρι καὶ τῶν Καππαδοκῶν*, Ἀθήναι 1986.

1. Γρηγορίου Θεολόγου, «Λόγος 27», 5: *PG* 36, 17, *Sch* 250, 80, *ΒΕΠ* 59, 215: «... τὸν ἐπιβάτην λογισμὸν ἀπορρίψαντες καὶ τὴν καλῶς ἀγχουσαν εὐλάβειαν ἀποπύσαντες πόρρω τῆς νύσσης θέωμεν».

2. Γρηγορίου Θεολόγου, «Λόγος 38», 8: *PG* 36, 320, *ΒΕΠ* 60, 67: «... ὅτι μὴ θεολογία τὸ προκειμένον ἡμῖν, ἀλλὰ οἰκονομία». «Λόγος 45», 4: *PG* 36, 628, *ΒΕΠ* 60, 188: «Ὅχι θεολογίας ἡμῖν παραδίδωσι τρόπον, ἀλλὰ τοὺς τῆς οἰκονομίας λόγους παραδηλοῖ». Βλ. Κ. Σκουτέρη, *μν. ἔργο*, σελ. 160.

Ἀντίθετα, οἱ ὅροι ποὺ ἀναφέρονται στὴν κένωση τοῦ Λόγου, στὴν ἐνανθρώπηση, στὴ γέννηση ἐκ τῆς Παρθένου, στὸ πάθος, στὸ Σταυρό, στὸ θάνατο, στὴν κάθοδο στὸν Ἄδη, στὴν Ἀνάληψη, στὴν ἔνδοξη παρουσία, ἀποτελοῦν θεματικὴ ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν οἰκονομία. Καὶ στὴν οἰκονομία ὁμως γίνεται διάκριση τῶν ὄρων ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴ θεϊκὴ φύση τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν ἀνθρώπινη φύση Του³. Ὅσα ἀφοροῦν στὴ Θεϊκὴ φύση τοῦ Χριστοῦ ἀνήκουν στὴ Θεολογία.

Σὲ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου διαπιστώνεται ἕνας φόβος, μία ἀπροθυμία νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν κατ' ἐξοχὴν Θεολογία, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὅτι εἶναι «μυστήριον» ποὺ κινδυνεύει ἀπὸ τὴν ἄσκοπη ἐνασχόληση τῶν θεολόγων μ' αὐτή⁴. Ὅσες φορὲς ὁ ἴδιος «θεολογεῖ», αὐτὸ τὸ κάνει «ἀναγκαστικῶς»⁵. Ἀκόμα περισσότερο, πιστεύει, ὅτι ἡ «παράκλινσις εἰς Θεοῦ μυστήρια», χωρὶς καθορισμένες οὐσιώδεις προϋποθέσεις, θεωρεῖται «ὑβρις», ἡ ὁποία πρῶτο δὲν εἶναι ἀκίνδυνη καὶ δεύτερο δὲ μένει «ἀτιμώρητη»⁶.

Ἡ σοβαρὴ ἀσχολία, ἢ καλύτερα, ἡ σημαντικὴ προσπάθεια γνώσεως τοῦ κόσμου, τῆς ψυχῆς, τῶν ἀσωμάτων, τῆς ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀνταποδόσεως, ἀκόμα καὶ ἡ εὐχάριστη κατανόηση τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ, δηλ. τῆς οἰκονομίας, ἐπιτρέπονται γιὰτὶ «ἐν τούτοις γὰρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον, καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον»⁷.

Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ τοῦ Γρηγορίου δὲν συνεπάγεται τὴν ἄρνηση τῆς Θεολογίας. Σκοπὸς του εἶναι νὰ ἀποφεύγεται τὸ «ἀτιμάζειν τι

3. Γρηγορίου Θεολόγου, «Λόγος 29», 18: PG 36, 97D, Sch 250, 216, BEΠ 59, 248: «Καὶ γινώσκεις, τίς μὲν φύσεως λόγος, τίς δὲ λόγος οἰκονομίας». «Λόγος 30», 19: PG 36, 208, Sch 250, 216, BEΠ 59, 263: «ταῦτα δὲ τῆς οἰκονομίας... ταῦτα κοινὰ θεότητος τὰ ὀνόματα».

4. Γρηγορίου Θεολόγου, «Λόγος 27», 2: PG 36, 40, Sch 250, 74, BEΠ 59, 213-214: «Κινδυνεύει τεχνύδριον εἶναι τὸ μέγα ἡμῶν μυστήριον».

5. Γρηγορίου Θεολόγου, «Λόγος 29», 21: PG 36, 101, Sch 250, 216, BEΠ 59, 250: «Ταῦτα τοῖς ἀινιγματισταῖς παρ' ἡμῶν, οὐχ ἐκόντων μὲν... πλην ἀναγκαίως διὰ τοὺς ἐμπύπτοντας».

6. Γρηγορίου Θεολόγου, «Λόγος 27», 1: PG 36, 12, Sch 250, 71, BEΠ 59, 213: «Πρὸς τοὺς ἐν λόγῳ κοιμησοὺς ὁ λόγος. Καὶ ἵνα ἀπὸ τῆς Γραφῆς ἀρξώμαι· ἴδου ἐγὼ ἐπὶ σὲ τὴν ὑβρίστριαν». «Λόγος 31», 8: PG 36, 141, Sch 250, 290, BEΠ 59, 270: «Εἰπέ σὺ τὴν ἀγεννησίαν τοῦ Πατρὸς καὶ γὰρ τὴν γέννησιν τοῦ υἱοῦ φυσιολογήσω, καὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, καὶ παραπληκτίσομεν ἄμφω εἰς Θεοῦ μυστήρια παρακύπτοντες».

7. «Λόγος 27», 90: PG 36, 25, Sch 250, 96-97, BEΠ 59, 218.

τῶν τριῶν»⁸. Γι' αὐτὸ δὲν ἀρνεῖται τὴ συνεχῆ μνήμη τοῦ Θεοῦ, οὔτε τὴ Θεολογία, ἀλλὰ τὸ «θεολογεῖν», ὅταν αὐτὸ γίνεται ἄκαιρα ἢ ἄμετρα⁹.

Ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθησι, ὅταν μελετᾷ τὰ ἔργα του, ὅτι ἡ Θεολογία ὡς Τριαδολογία, καὶ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται, ὄχι μόνον πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ὅταν γίνεται νὰ μὴ δημοσιεύεται. Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἀσχολία ἀποτελεῖ ἐσώτατη φροντίδα τῶν Χριστιανῶν, ἡ ὁποία δὲ γίνεται κατανοητὴ ἀπὸ τοὺς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς συνομιλητὲς του, τοὺς αἰρετικούς, τουλάχιστον νὰ συμφωνήσουν μεταξύ τους νὰ συζητοῦν ὅπως ἀρμόζει σ' αὐτὰ τὰ θέματα δηλ. «μυστικῶς τὰ μυστικὰ φθέγγεσθαι, καὶ ἀγίως τὰ ἅγια, καὶ μὴ ὀπίπτειν εἰς βεβήλους ἀκοῶς τὰ μὴ ἔκφορα»¹⁰.

Μὲ ἄλλα λόγια τοὺς καλεῖ νὰ ἐπανεέλθουν στὴ συνήθεια ποὺ ἐπικρατοῦσε «πρότερον», ὅταν ἀκόμα καὶ ἡ ἀνάγνωσι τῆς Γραφῆς στοὺς ἐκτὸς τῆς πίστεως δὲν ἦταν πρᾶγμα «ἀκίνδυνον»¹¹. Κοντολογίς, ὁ Γρηγόριος τοὺς καλεῖ ὅταν θεολογοῦν νὰ παρουσιάζουν τὴν ἴδια εὐλάβεια ποὺ ἐκδηλώνουν καὶ στὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας¹².

8. «Λόγος 23», 12: PG 35, 1164, Sch 270, 304, BEΠ 59, 179: «Τοῦτο ἡμῖν τὸ μέγα μυστήριον βούλεται. Τοῦτο ἢ εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα... ὁμολογία θεότητος. Ὡστε τὸ ἀτιμάζειν τι τῶν τριῶν... ἀτιμάζειν ἐστὶ τὴν ὁμολογίαν».

9. «Λόγος 27», 4: PG 36, 44, Sch 250, 80, BEΠ 59, 215: «Ὡστε οὐ τὸ μεμνήσθαι διηλεκῶς κωλύω, τὸ θεολογεῖν δέ· οὐδὲ τὴν Θεολογίαν, ὥσπερ ἀσεβές, ἀλλὰ τὴν ἀκαιρίαν· οὐδὲ τὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ τὴν ἀμετρίαν».

10. «Λόγος 29», 2: PG 36, 76, Sch 250, 180, BEΠ 59, 240. «Λόγος 27», 5: PG 36, 17, Sch 250, 80, BEΠ 59, 215: «Χρῶμεθα δὲ δικασταῖς τοῖς ἀθείοις καὶ ὀπιτοῦμεν τὰ ἅγια τοῖς κνσί καὶ βάλλομεν τοὺς μαργαρίτας ἐμπροσθεν τῶν χοίρων, βεβήλοις ἀκοαῖς καὶ ψυχαῖς τὰ θεῖα δημοσιεύοντες».

11. «Λόγος 22», 6: PG 35, 1140, Sch 270, 232, BEΠ 59, 169: «Καὶ πρότερον μὲν οὐδὲ ῥῆμα τῶν περιπτῶν τι φθέγγεσθαι τῶν ἀκινδύνων ἦν, νῦν δὲ λοιδοροῦμεθα καὶ τοῖς εὐσεβεστάτοις· καὶ ποτὲ μὲν οὐδ' ἀναγινώσκειν ἔξω νόμον ἔξην, οὐδ' ὁμολογίας ἐπικαλεῖσθαι... νῦν δὲ καὶ τῶν ἀπορρήτων τοῖς βεβήλοις χρῶμεθα διαιτηταῖς, ὀπιτοῦντες τὰ ἅγια τοῖς κνσί καὶ βάλλοντες τοὺς μαργαρίτας ἐμπροσθεν τῶν χοίρων».

12. «Λόγος 45», 16: PG 36, 644D-645A, BEΠ 60, 194: «ἡμῖν δὲ ὁ ἀμνὸς βρωθήσεται... ἐπεὶ καὶ κοινωνεῖ τοῦ μυστηρίου τοῖς μαθηταῖς... Ὅσον μὲν σαρκῶδες τοῦ λόγου καὶ τροφίμον... βρωθήσεται... καὶ εἰς πέψιν πνευματικὴν ἀναδοθήσεται... τῶν τε πρώτων περὶ θεότητος θεωρημάτων καὶ τῶν τελευταίων τῆς σαρκώσεως φροντισμάτων. Οὐκ ἐξοίσωμεν δὲ οὐδέν... ὅτι μὴδὲ ἔκφορὰ τοῖς ἔξω τὰ πολλὰ τῶν ἡμετέρων μυστηρίων... Ὅσον δὲ ὁσιῶδες καὶ ἄβρωτον καὶ ἡμῖν δυσθεώρητον, οὐδὲ συντριβήσεται, κακῶς διαιρούμενον καὶ νοοῦμενον... οὐδὲ ἀπορριφῆσεται καὶ περισυρῆσεται· ἵνα μὴ δοθῇ τὰ ἅγια τοῖς κνσί καὶ κακοῖς τοῦ Λόγου σπαράκταις, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς χοίροις τὸ λαμπρὸν τοῦ Λόγου καὶ μαργαρώδες ἀλλὰ πυρὶ καταναλωθήσεται τῷ καὶ τὰ ὀλοκαπνώματα, τῷ πάντα ἐρευνῶντι καὶ εἰδῶτι Πνεύματι λεπτινόμενα καὶ σωζόμενα...».

Ἡ στάση αὐτῆ τοῦ Γρηγορίου δὲν εἶναι αὐστηρῶς προσωπική. Ὁ Γρηγόριος εἶναι φορέας μιᾶς εὐλαβικῆς παραδόσεως ἢ ὅποια ἀνιχνεύεται στὰ κείμενα τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης καὶ τῆς Παραδόσεως¹³. Ἡ εὐλαβικὴ αὐτὴ παράδοση ἰχνηλατεῖται στὸν Ὁριγένη καὶ στὴν Ἀλεξανδρινὴ γραμματεία, ἀλλὰ καὶ στὴ *Φιλοκαλία* τῶν Καππαδοκῶν. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὁ κίνδυνος στὴ θεολογία ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ὅταν αὐτὴ «λέγει *τάληθῆ*»¹⁴.

Συνεπῆς σ' αὐτὴν τὴν εὐλαβικὴ παράδοση ὁ Γρηγόριος ὑποστηρίζει, ὅτι γιὰ τὴ διόρθωση καὶ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου χρησιμοποιεῖται καὶ «*ἅπας ὁ λόγος*» καὶ «*ἅπαν τὸ μυστήριον*»¹⁵. Στὸ «*μυστήριον*» ὅμως διακρίνει μεταξὺ αὐτῶν ποὺ «*ἐκφέρονται*» *σὶς ἀκοῆς τῶν πολλῶν, τὰ ὅποια δὲν εἶναι ἀπόρρητα*», τὰ ὅποια καὶ ὀνοματίζει «*ἔκφορα*», καὶ στὰ «*εἴσω*», αὐτὰ δηλ. ποὺ χαρίζονται ἀπὸ τὴν ἁγία Τριάδα, τὰ ὅποια ἔχει χρέος ὁ πιστὸς νὰ τὰ κρύβει καλὰ μέσα τοῦ «*σφραγίδει κρατούμενα*».

β) Οἱ ὄροι (= προϋποθέσεις) τῆς Θεολογίας τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου.

Δύο φορὲς στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναγκάστηκε ὁ Γρηγόριος νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς ἀκροατὲς τοῦ τὸν χαρακτήρα τῆς διδασκαλίας

13. Πρβλ. *Ψαλμ.* 118, 11: «*ἐν τῇ καρδίᾳ μου ἔκρυψα τὰ λόγιά σου, ὅπως ἂν μὴ ἀμάρτω σοι*». *Τωβίτ* 12, 7: «*Μυστήριον βασιλέως καλὸν κρύψαι*». *Ματθ.* 7, 6: «*Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον [μου] τοῖς κυσίν, μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἐμπροσθεν τῶν χοίρων, μήποτε καταπατήσωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ποσίν αὐτῶν καὶ σφραγέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς*». *Ἐβρ.* 10, 29: «*Πόσω δοκεῖτε χεῖρονος ἀξιωθήσεται τιμωρίας ὁ τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καταπατήσας ... καὶ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης κοινὸν ἠγησάμενος, ἐν ᾧ ἡγάσθη, καὶ τὸ πνεῦμα τῆς χάριτος ἐνυβρίσας*».

14. *Sch* 189-190. La chaîne Palestinienne, *Ψαλμ.* 118, 12. *Sch* 189, 208: «*Ἐχων γὰρ λόγια, ἀπόρρητα καὶ κρύψεως ἄξια, εὐλογεῖ ἐπὶ τούτοις τὸν Κύριον, βουλόμενος αὐτοῦ μαθεῖν "τὰ δικαίωματα", ποῖον ἔχει νοῦν*». *Sch* 189, 206, *Ψαλμ.* 118, 11: «*Ἀμαρτάνει τῷ Θεῷ ὁ ἀξιωθεὶς λογίων ἀπορρητοτέρων καὶ κρύπτεσθαι ἀπὸ τῶν ἀμαρτωλῶν ἀξίων καὶ μὴ κρύπτων αὐτὰ ἀφ' ὧν δεῖ. Κίνδυνος γὰρ οὐ μόνον τὸ τὰ ψευδῆ λέγειν, ἀλλὰ καὶ τὸ τάληθῆ, ἐπὰν οἷς μὴ δεῖ ἀπαγγέλλῃ τις. Οὐ γὰρ δεῖ τοὺς μαργαρίτας βάλλεσθαι ἐμπροσθεν τῶν χοίρων οὐδὲ διδόναι τὰ ἅγια τοῖς κυσίν*». *Sch* 190, 575-576. Βλ. Ὁριγένους, «*Εἰς τὸν Ψαλμ. Α'* χωρίο ποὺ διασώθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιο» (*PG* 12, 1080A), «*Περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τάληθῆ λέγειν κίνδυνος οὐ μικρός*». Ὁριγένους, «*Φιλοκαλία*», V42, 27-43, 1: «*Υπόμνημα εἰς τὸν Ἰωάννην*», 100, 4-5, ἐκδ. Preuschen, «*τὸν παρὰ Θεοῦ τῶν ἐπὶ τὸ γράφειν εἰς τὰ θεῖα ἑαυτοῦς ἐπιδεδωκῶτων κίνδυνον*». Βλ. H. Marguerite, «*Origène et la semantique du langage Biblique*»: στὸ *Vigiliae Christianae* 26 (1972) 161-187.

15. «*Λόγος 39*», 20: *PG* 36, 357. *ΒΕΠ* 60, 82: «*Ὡς οὐδενὶ τοσοῦτον χαίρει Θεός, ὅσον ἀνθρώπου διορθῶσει καὶ σωτηρία, ὑπὲρ οὗ λόγος ἅπας καὶ ἅπαν μυστήριον*».

του¹⁶. Ἐπειδὴ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶχε ὑποστει σκληρὲς διώξεις λίγο πρὶν τὴν ἐκφωνήσῃ τους, μποροῦμε νὰ ἐκλάβουμε αὐτὰ πού διατυπώνει ἐκεῖ ὡς ἀπολογία γιὰ τὴν τακτικὴ πού ἀκολουθοῦσε¹⁷.

Ἵποστηρίζει, λοιπόν, ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἐμφανίστηκε ἡ «λύσσα» τῆς ἀρειανικῆς αἰρέσεως παρουσιάστηκε καὶ «τὸ περιττὸν καὶ κατεγλωττισμένον τῆς Θεολογίας καὶ ἔντεχνον», τὸ ὁποῖο σκοπὸ εἶχε, νὰ ἀκούει ἢ νὰ λέει κάθε φορὰ κάτι τὸ «καινὸν» ἢ «νέον» ἢ «περιέργον»¹⁸.

Ὁ νεασμὸς αὐτὸς τῶν αἰρετικῶν ὀφειλόταν στὴν εἰσαγωγή ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τῶν ἐμπειρικῶν ἢ σκεπτικιστῶν¹⁹. Δόγμα τῶν αἰρετικῶν εἶχε καταστει τὸ ἀξίωμα αὐτῶν τῶν φιλοσόφων πού ἀναφέρθηκαν, ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος ἢ δύναται νὰ κατανοήσῃ τὰ «ὑπὲρ λόγον», ἢ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ τὰ κατανοήσῃ, τότε αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν²⁰. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ ἀξίωμα πολυπραγμονοῦσαν νὰ κατανοήσουν «τὴν γέννησιν» καὶ «τὴν ἐκπόρευσιν» στὴ Θεότητα²¹.

«Λόγος 40», 46: PG 36, 425, BEP 60, 110: «Ἐχεις τοῦ μυστηρίου τὰ ἐκφορα καὶ ταῖς τῶν πολλῶν ἀκοαῖς οὐκ ἀπόρητα. Τὰ δὲ ἄλλα εἶσω μαθήσῃ τῆς Τριάδος χαριζομένης, ἃ καὶ κρύψεις παρὰ σεαντῶ σφραγίδι κρατούμενα».

16. «Λόγος 42», 18: PG 36, 480, BEP 60, 130: «Καὶ ταῦτα διήλθον... ἔν' ὑμῖν ἐπιδείξω τὸν χαρακτήρα τῶν ἐμῶν διδαγμάτων».

17. Πρόκειται γιὰ τοὺς Λόγους 21, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον (ἐκφωνήθηκε στὶς 2 Μαΐου 375. Τὸν Ἀπρῖλιο τοῦ ἴδιου ἔτους οἱ Ἀρειανοὶ τὸν ἔσυραν στὸ δικαστήριον ὡς ὑπεύθυνον τάχα τῶν γεγονότων τοῦ Μ. Σαββάτου), καὶ 42, Συντακτήριο (ἀπολογητικὸς πού ἐκφωνήθηκε τέλος Ἰουνίου 381, μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνον τῆς πρωτεύουσας καὶ τὴν προεδρία τῆς Β' Οἴκ. Συνόδου, μετὰ τὶς μικρότητες καὶ τὶς ἀνέριστες αιτιάσεις ἐναντίον του). Πρβλ. Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του*, Ἀθήνα 1991, ὅπου ὑπάρχει «Σχεδιάσμα ἐπιγραμματικὸ» τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου.

18. «Λόγος 21», 12: PG 35, 1093-1096, Sch 270, 132-134, BEP 59, 153: «Ἦν ὅτε ἤκμαζε τὰ ἡμέτερα καὶ καλῶς εἶχεν ἡνίκα μὲν τὸ περιττὸν τοῦτο καὶ κατεγλωττισμένον τῆς θεολογίας καὶ ἔντεχνον... καὶ ἡ φλυαρία παιδεύσει εδοξε καί... εἰς οὐδὲν ἄλλο εὐκαιροῦμεν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον». «Λόγος 42», 18: «Πάντα τολμώντες πρότερον ἢ κατὰ Θεοῦ τι νεανιεύεσθαι».

19. «Λόγος 21», 12: PG 35, 1096, Sch 270, 134, BEP 59, 153: «Ἄφ' οὗ δὲ Σέξτοι καὶ Πύρρωνες καὶ ἡ ἀντίθετος γλώσσα, ὥσπερ τι νόσσημα δεινὸν καὶ κακότηδες, ταῖς Ἐκκλησίαις ἡμῶν διεφθάρη». «Λόγος 42», 18: «Πρὸς τοῦτο Μοαβίταις μὲν καὶ Ἀμμωνίταις μηδὲ εἰσιτητὸν εἰς Ἐκκλησίαν ἔστω Θεοῦ, λόγοις διαλεκτικοῖς τε καὶ κακαπράγμοισιν».

20. «Λόγος 42», 18: PG 36, 480, BEP 60, 130: «ὡς δεόν ἢ ἐφικτὰ μόνοις εἶναι τὰ ὑπὲρ λόγον ἢ μηδὲ εἶναι, ὅτι μὴ αὐτοὶ κατελήφασιν».

21. «Λόγος 42», 18: PG 36, 480, BEP 60, 130: «... Οἱ γέννησιν Θεοῦ πολυπραγμονοῦντες καὶ πρόδον ἄρρητον».

Ἀντίθετα, ὁ Γρηγόριος τονίζει, ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς Ἐκκλησίας πού στηρίζεται στὴ Γραφή καὶ στὴν «εὐσέβεια». Ἡ παράδοση αὐτὴ δὲ συντροφεύεται ἀπὸ καμιὰ φιλοσοφικὴ μέθοδο. Τὸ μόνο πού πασχίζει νὰ πετύχει εἶναι ἡ λύση «τῶν προσκομμάτων» τῆς Γραφῆς καὶ ἡ διατήρηση τῆς «εὐσέβειας»²². Γι' αὐτὸ ὁ λόγος τῆς Παραδόσεως δὲν ἔχει διαρθρωμένο φιλοσοφικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ αὐτὸς εἶναι «ἀπλοῦς καὶ εὐγενής»²³.

Μὲ βάση αὐτὸν τὸν ἀπλὸ χαρακτήρα τῆς διδασκαλίας του ὁ Γρηγόριος καλεῖ τοὺς ἀκροατὲς του νὰ θεολογοῦν «εἰσὼ τῶν ἡμετέρων ὄρων ἰστάμενοι»²⁴. Ἀκολουθώντας αὐτοὺς τοὺς πατροπαράδοτους ὄρους καὶ προϋποθέσεις ὁ θεολόγος καθίσταται συνεχιστὴς τῆς εὐλαβικῆς παραδόσεως.

Μὲ διάθεση νὰ δώσει αὐτὲς τὶς θεολογικὲς προϋποθέσεις ἀναγκάζεται νὰ διακρίνει ἀνάμεσα στὸν «ἀλλότριον» καὶ στὸν «ἡμέτερον λόγον» καὶ νὰ καλλιτεχνίσει σὰν ἀνδριάντα τὸν πραγματικὸ θεολόγο. Ἐπιγραμματικά, στὸν εἰκοστὸ ἔβδομο λόγο του, δηλ. στὸν πρῶτο θεολογικό, παρουσιάζει τοὺς τέσσερις ὄρους τοῦ «θεολογεῖν» μὲ τὴν ἀρνητικὴ καὶ θετικὴ ἔκφορά τους²⁵.

Προϋποθέσεις στὸ θεολογεῖν.

ΑΡΝΗΤΙΚΑ

1. οὐ παντός, οὐ πάντων
2. οὐδὲ πάντοτε
3. οὐδὲ πᾶσι
4. οὐδὲ πάντα

ΘΕΤΙΚΑ

- ἀλλὰ τῶν ἐξητασμένων καὶ διαβεβηκότων ἐν θεωρίᾳ...
- ἀλλ' ἔστιν ὅτε. Ὅτε δέ; Ἦνίκα ἂν σχολήν... καὶ ὅταν λάβωμεν καιρόν.
- Τίσι δέ; καὶ οἷς; Οἷς τὸ πρᾶγμα διὰ σπουδῆς...
- Ἐφ' ὅσον. Τίνα καὶ ἐπὶ πόσον; Ὅσα ἡμῖν ἐφικτὰ καὶ ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ ἀκούοντος ἕξις ἀφικνεῖται καὶ δύναμις.

22. «Λόγος 42», 18: PG 36, 480, BEI 60, 130: «Ἡμεῖς δὲ ταῖς θείαις Γραφαῖς ἐπόμενοι καὶ τὰ ἐγκείμενα σκῶλα τοῖς τυφλώτοντες λύοντες...».

23. «Λόγος 21», 12: PG 35, 1096, Sch 270, 134, BEI 59, 153: «Τὸ δὲ ἀπλοῦν καὶ εὐγενὲς τοῦ λόγου εὐσέβεια ἐνομιζέτο».

24. «Λόγος 27», 5: PG 36, 44B, Sch 250, 82, BEI 59, 215.

25. «Λόγος 27», 2: PG 36, 40C, Sch 250, 76, BEI 59, 214.

Τέθηκε τὸ ἐρώτημα: ποιά εἶναι ἡ πηγή αὐτῶν τῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων τοῦ Γρηγορίου;

Ἡ ἀναζήτηση στράφηκε μόνο στὰ ἴδια τὰ ἔργα του καὶ μὲ ἐκπληξη διαπιστώθηκε ὅτι τοὺς ὅρους αὐτοὺς ὁ Γρηγόριος τοὺς θεωρεῖ θεοδίδακτους. Τὴν ἴδια ἀποκαλυπτικὴ μέθοδο Θεολογίας διαπιστώνει ὁ Γρηγόριος ὅτι μεταχειρίζεται καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Εἰδικότερα, στὸν τεσσαρακοστὸ πρῶτο λόγο του, *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ὁ Γρηγόριος περιγράφει τὸν τρόπο καὶ τὶς προϋποθέσεις δράσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

«*Πνεῖ γὰρ ὅπου θέλει καὶ ἐφ' οὓς βούλεται καὶ ἡνίκα καὶ ὅσον*»²⁶. Σταχυολογώντας ἀπὸ τὸν ἴδιο Λόγο προβάλλουν οἱ τέσσερις προϋποθέσεις δράσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Προϋποθέσεις δράσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

ΑΡΝΗΤΙΚΑ

ΘΕΤΙΚΑ

1. Πάρεσι οὐ δουλικῶς	-	ἀλλὰ δεσποτικῶς. Πνεῖ γὰρ ὅπου θέλει.
2. Οὐδὲ πάντοτε	-	Ἐνίκα; Τοῦτο ἐνήργει πρότερον μὲν... Ἐπειτα δέ... ἔπειτα... Πρὶν δοξασθῆναι τὸν Χριστὸν τῷ πάθει· μετὰ τὸ δοξασθῆναι τῇ Ἀναστάσει· μετὰ τὴν εἰς οὐρανὸς Ἀνάβασιν.
3. Οὐδὲ πᾶσιν.	-	Καὶ ἐφ' οὓς βούλεται. Ἐν ταῖς ἀγγελικαῖς... ἐν τοῖς πατράσι καὶ προφήταις... ἐν τοῖς Χριστοῦ μαθηταῖς.
4. Οὐδὲ πάντα	-	Καθ' ὅσον - καὶ ὅσον οἶοί τε ἦσαν χωρεῖν. Παρέστω μοι τὸ πνεῦμα καὶ διδότω λόγον, ὅσον καὶ βούλομαι· εἰ δὲ μὴ τοσοῦτον ἀλλ' ὅσος γε τῷ καιρῷ σύμμετρος ²⁷ .

Τὴν ἴδια θεοδίδακτη-μέθοδο-Θεολογίας ἐξακριβώνει ὁ Γρηγόριος στὴν Π.Δ. καὶ ἰδιαίτερα στοὺς προφήτες²⁸, αὐτὴν ἀκολούθησε καὶ ὁ

26. «Λόγος 41», 5: PG 36, 437A. BEΠ 60, 114.

27. «Λόγος 41», 5-7: PG 36, 436-440. BEΠ 60, 113-115.

28. «Λόγος 9», 1-2: PG 35, 820-821, BEΠ 59, 48. «Λόγος 20», 1-4: PG 35, 1065-1069. BEΠ 59, 142-144.

ἴδιος ὁ Χριστὸς²⁹ καὶ οἱ μαθητές του καὶ ιδιαίτερα ὁ ἀπόστολος Παῦλος³⁰.

γ) Ὁ ἱλιγγος τοῦ ἄριστου Θεολόγου.

Σύμφωνα μὲ τὶς φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας, ὁλόκληρης τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἐπίτευξη τῆς γνώσης τῆς σταθερῆς ἀλήθειας καὶ ἀπὸ τὸ μέρος τῶν Χριστιανῶν εἶναι ὁ στόχος τῆς μυσταγωγίας τους στὴν ὁποία τοὺς ὀδηγοῦν τὰ ἱερά τους βιβλία καὶ οἱ ψυχῆς τῶν θεολόγων³¹.

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση στὴν ἐπιτυχία τῆς γνώσεως τῆς ἀλήθειας θεωρεῖται ἡ κάθαρση, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σῶμα, περνᾷ στὴ ψυχὴ καὶ ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν κάθαρση τοῦ νοῦ³². Ἡ κάθαρση ἐκλαμβάνεται ὡς ἀπαραίτητος ὅρος, ὄχι μόνο γιὰ τὴ Θεολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνάληψη ἱερατικοῦ ἀξιώματος³³.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ στάση ποὺ τηροῦσαν οἱ διάφορες φιλοσοφικὲς τάσεις στὸ θέμα τῆς γνώσεως τῆς ἀλήθειας, ἡ εἰσαγωγή ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Εὐνόμιο τῆς διδασκαλίας περὶ δῆθεν ἀσφαλοῦς γνώσεως τῆς θείας οὐσίας, ιδιαίτερα ὅταν αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὸν ὄρο ἀγεννησία γιὰ τὸν Πατέρα καὶ γεννητὸς γιὰ τὸν Υἱό, ἀνάγκασε τὸ Γρηγόριο σὲ μία σημαντικὴ παρατήρηση. Ἄλλο οὐσία, φύση, τοῦ Θεοῦ, τὰ «κατ' αὐτόν», καὶ ἄλλο «τὰ περὶ αὐτόν». Ἡ γνώση μας, ὑποστηρίξε, δὲν ἀφορᾷ στὴν «πρώτην τε καὶ ἀκέραιον φύσιν» τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία γνωρίζει μόνη ἡ ἁγία Τριάδα, ἀλλὰ ἀφορᾷ στὴν «τελευταίαν καὶ εἰς ἡμᾶς φθάνουσαν»³⁴.

29. «Λόγος 9», 25: PG 35, 436, Sch 247, 124, BEΠ 58, 254.

30. «Λόγος 2», 52-56: PG 35, 461-468, Sch 247, 158-166, BEΠ 58, 263-265.

31. «Λόγος 7», 17: PG 35, 776D, Sch 405, 222, BEΠ 59, 32: «Καθαρῶ νῶ καθαρὰν τὴν ἀλήθειαν ἐποπτεύοντες... ὅπερ δὴ τῆς ἡμετέρας τέλος μυσταγωγίας βίβλοι τε καὶ ψυχὰι θεολόγοι θεοπίττουσιν».

32. «Λόγος 2», 71: PG 35, 480, Sch 247, 182, BEΠ 58, 270: «Καθαρθῆναι δεῖ πρῶτον, εἶτα καθάραι». «Λόγος 27», 3: PG 36, 16, Sch 250, 76, BEΠ 59, 2114: «Μὴ καθαρῶ γὰρ ἄπτεσθαι καθαρῶ τυχὸν οὐδὲ ἀσφαλές». «Λόγος 39», 9: PG 36, 345B, BEΠ 60, 76: «Διὰ τοῦτο καθαρτέον ἐναντὸν πρῶτον, εἶτα τῶ καθαρῶ προσομιλητέον». Βλ. καὶ Sch 250, 76 σημ. 3 «*Ideé platonicienne (Phedon 67b)*».

33. «Λόγος 20», 1: PG 35, 1068, Sch 270, 58, BEΠ 59, 142: «Πρὶν δὲ ταύτην ὑπεροχεῖν, ὅση δύναμις, καὶ ἀνακαθάραι ἰκανῶς τὰ τε ὄτα καὶ τὴν διάνοιαν ἢ ψυχῆς ἐπιστασίαν δέξασθαι, ἢ θεολογία προσλαβεῖν, οὐκ ἀσφαλές εἶναι γινώσκω».

34. «Λόγος 37», 7: PG 36, 317B, BEΠ 60, 66: «Οὐκ ἐκ τῶν κατ' αὐτόν, ἀλλ' ἐκ τῶν περὶ αὐτόν...». Βλ. Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία*, Β', Ἀθήνα 1990, σ. 438.

Ὀντολογικά, ἀρχίζοντας ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, διακρίνει τρεῖς συστάσεις.

Ἡ πρώτη ἀφορᾶ στὸν τρόπο ὑπάρξεως τῆς ἁγίας Τριάδας, τῆς ὁποίας τὴν οὐσία γνωρίζει μόνο ἡ ἴδια ἢ ἁγία Τριάδα, ἐκτὸς καὶ ἂν ἡ ἴδια ἀποκαλύψει κάτι, ἢ «νῦν» ἢ «ὑστερον», στοὺς καθαρούς³⁵.

Ἡ δεύτερη περιλαμβάνει τὶς συνθήκες τοῦ νοητοῦ κόσμου, τοὺς ἀγγέλους, τὰ ἀσώματα, «τὰ περὶ τὸν Θεόν», «τὰ πρῶτα φῶτα», «τὰς ἐκ Θεοῦ λαμπομένας ὑπάρξεις»³⁶. Οἱ νοερὲς φύσεις εἶναι οἰκείες τοῦ Θεοῦ καὶ γίνονται κατανοητὲς ἀπὸ τὸν καθαρὸ νοῦ³⁷. Μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀγγέλων ὑπάρχει τὸ πρῶτο καταπέτασμα.

Ἡ τρίτη περίπτωση περιλαμβάνει τὸν αἰσθητὸ κόσμον, «τὸν ὑλικὸν καὶ τὸν ὁρώμενον»³⁸. Ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι ἐντελῶς «ξένος» γιὰ τὸ Θεό, ἰδιαίτερα μάλιστα, ὅσα ἀπ' αὐτὸν εἶναι ἄψυχα καὶ ἀκίνητα. Πάντως τὰ ὄρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα εἶναι «σιγῶντες ἐπαινέται καὶ διαπρῦσοι κήρυκες» τῆς μεγαλοουργίας τοῦ Θεοῦ³⁹. Μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου ὑπάρχει τὸ δεύτερο καταπέτασμα⁴⁰.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα «κράμα» μεταξὺ «αἰσθήσεως» καὶ «Νοῦ», ὁρατῆς καὶ ἀοράτου φύσεως⁴¹. Εἶναι ἀπὸ τὴν κατασκευὴ του οἰκείος τοῦ Θεοῦ καὶ θεούμενος «ἐν τῇ πρὸς Θεὸν νεύσει» καὶ γι' αὐτὸ ἱκανὸς νὰ δεχθεῖ τὸ φέγγος τῆς ἀλήθειας καὶ νὰ δεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ πάθει τὴν λαμπρότητα τοῦ Θεοῦ⁴².

Μετὰ τὴν πτώση στάλθηκε ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος, ὁ ὁποῖος μὲ τὰ σωτηριώδη ἔργα του ἔδωσε στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀπαραίτητη δυνατότητα νὰ γνωρίσει τὸ Θεό, ὅσο εἶναι δυνατό αὐτὸς νὰ γνωσθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ γνωσθεῖ ἀπὸ τὸ Θεὸ στὸ μέτρο πού τὸν γνωρίζει⁴³.

35. «Λόγος 23», 11: *PG* 35, 1161D, *Sch* 270, 302, *BEI* 59, 179: «ὥστε ὅπως μὲν ἔχει ταῦτα πρὸς ἀλληλα σχέσεώς τε καὶ τάξεως, αὐτῇ μόνη τῇ Τριάδι συγχωρεῖν εἰδέναι καὶ οἷς ἂν ἡ Τριάς ἀποκαλύψῃ κεκαθαυμένοις, ἢ νῦν ἢ ὑστερον».

36. «Λόγος 40», 5: *PG* 36, 364B. *BEI* 60, 85. «Λόγος 28», 31: *PG* 36, 72. *BEI* 59, 236.

37. «Λόγος 38», 9: *PG* 36, 320D-321B. *BEI* 60, 67.

38. «Λόγος 38», 10: *PG* 36, 322B-C. *BEI* 60, 67-68.

39. «Λόγος 38», 11: *PG* 36, 322D. *BEI* 60, 68.

40. «Λόγος 28», 31: *PG* 36, 72, *Sch* 250, 170, *BEI* 59, 236.

41. «Λόγος 38», 11: *PG* 36, 321D. *BEI* 60, 68: «οὕτω ἦν τὸ κράμα ἐξ ἀμοφτέρων».

42. «Λόγος 38», 11: *PG* 36, 324. *BEI* 60, 68. «Λόγος 6», 14: *PG* 35, 740C. *Sch* 405, 156, *BEI* 59, 18.

43. «Λόγος 38», 18: *PG* 36, 333A. *BEI* 60, 72: «τέλος συσταυρώθητι, συνεκρώθητι, συντάφηθι προθύμως, ἵνα καὶ συναναστής καὶ συνδοξασθῆς καὶ συμβασιλεύσης, Θεὸν ὁρῶν ὅσον ἐστὶ καὶ ὁρώμενος, τὸ ἐν Τριάδι...».

Ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ προϋποθέτει νέκρωση τῶν μελῶν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, καταμάρανση τοῦ σώματος, εἰσδοχὴ τοῦ Ἰησοῦ ἐντὸς τοῦ σώματος, ὥστε νὰ καταστῆ ὁ ἄνθρωπος ναὸς ἁγίος τοῦ ζῶντος Θεοῦ⁴⁴. Αὐτὸ εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὰ ἔξω πρὸς τὰ μέσα, ἢ ἀπὸ τὰ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω, ἐντὸς τοῦ δεύτερου καταπετάσματος τῶν ὁρατῶν. Εἰσερχόμενος ἀπὸ τὰ «ἔξω» πρὸς τὸ «εἶσω» τοῦ δεύτερου καταπετάσματος βρίσκεται ὁ «διαβεβηκῶς ἐν θεωρίᾳ» στὰ «ἔξω» τοῦ πρώτου καταπετάσματος. Τὰ «εἶσω» αὐτοῦ εἶναι ἀπροσπέλαστα γιατί αὐτὰ σκεπάζουν τὴν ἀκήρατη φύση τῆς ἁγίας Τριάδας. Τὸ μόνον ποῦ κατορθώνει εἶναι νὰ γνωρίσει αὐτὸ ποῦ καὶ οἱ ἄγγελοι γνωρίζουν ὄντες ἐντὸς τῶν «εἶσω» τοῦ δεύτερου καὶ «ἔξω» τοῦ «πρώτου». Αὐτὰ εἶναι τὰ «ὀπίσθια τοῦ Θεοῦ», «ἢ τελευταία καὶ εἰς ἡμᾶς φθάνουσα» φύση τοῦ Θεοῦ, ὅπως ὀνομάζει «τὰ περὶ τὸν Θεὸν» ὁ Γρηγόριος⁴⁵.

Ὁ Θεολόγος, ποῦ ἔφθασε σὲ τόσο ἀπροσπέλαστο ὕψος, ἔτυχε σωτηρίας καὶ ἐλλάμψεως. Σὰν γύμνασμα θεολογικὸ ἢ φιλοσοφικὸ διακυνδυνεύει κατόπιν νὰ μεταφέρει καὶ στοὺς ἄλλους αὐτὴ τὴ θεοπτία. Αὐτὰ ποῦ μεταφέρει εἶναι ἐλάχιστα σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνα ποῦ τοῦ χαρίστηκαν. Σκοπὸς του εἶναι νὰ ὠφελήσει καὶ τοὺς ἄλλους ποῦ δὲν ἔφθασαν σ' αὐτὴ τὴ θεοπτία⁴⁶. Ὅλα, βέβαια, ὅσα εἶδε, εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ μεταφέρει. Πρῶτον, γιατί δὲν τὰ εἶδε ὅλα, τὰ περισσότερα τοῦ διέφυγαν, καὶ ἀπὸ ὅσα εἶδε, ἐλάχιστα κατάλαβε. Δεύτερον, ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὅποια κατανόησε, ὅλα δὲν χωροῦν στὸν ἀνθρώπινο λόγο καὶ μάλιστα στὸν προφορικὸ⁴⁷. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ εἰκόνες, ἰνδάλματα,

44. «Λόγος 20», 4: PG 35, 1069B, Sch 270, 64, BEI 59, 144: «ὅταν δὲ Ἰησοῦν θεάσωμαι, ... νεκρώσας τὰ μέλη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ μαράνας τὸ "σῶμα τῆς ταπεινώσεως" τότε τὸν Ἰησοῦν εἰσδέξομαι καὶ ἀκούσομαι: "Σήμερον σωτηρία τῷ οἴκῳ τούτῳ" καὶ τῆς σωτηρίας τεύξομαι καὶ φιλοσοφήσω τὰ τελεώτερα σκορπίζων καλῶς ἢ κακῶς συνήγαγον εἴτε χρήματα εἴτε δόγματα».

45. «Λόγος 28», 3: PG 36, 29, Sch 250, 104-1066. BEI 59, 220: «Ἐτρεχον μὲν ὡς Θεὸν καταληψόμενος, καὶ οὕτως ἀνήλθον ἐπὶ τὸ ὄρος καὶ τὴν νεφέλην διέσχον, εἶσω γενόμενος ἀπὸ τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑλικῶν καὶ εἰς ἐμαυτὸν ὡς οἶόν τε συστραφεῖς. Ἐπεὶ δὲ προσέβλεψα μόλις εἶδον Θεοῦ τὰ ὀπίσθια καὶ τοῦτο τῇ πέτρᾳ σκεπασθεῖς, τῷ σαρκωθέντι δι' ἡμᾶς Θεῷ Λόγῳ καὶ μικρὸν διακύψας, οὐ τὴν πρώτην τε καὶ ἀκήρατον φύσιν καὶ ἐαυτῆ, λέγω δὴ τῇ Τριάδι, γινωσκομένην καὶ ὄση τοῦ πρώτου καταπετάσματος εἶσω μένει καὶ ὑπὸ τῶν Χερουβείμ σγκαταλείπεται, ἀλλ' ὄση τελευταία καὶ εἰς ἡμᾶς φθάνουσαν».

46. «Λόγος 21», 33: PG 35, 1121D, Sch 270, 182, BEI 59, 163: «Καὶ ὁ τῷ πολλῷ τῶν πατέρων ἀριθμῷ περὶ τὸν Υἱὸν ἐχαρίσθη πρότερον, τοῦτο περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος αὐτὸς ἐμπνευσθεῖς ὕστερον...». «Λόγος 12», 4: PG 35, 848, Sch 405, 356, BEI 59, 59: «καὶ τοῦτο ὠφελείσθαι τὸ ὠφελεῖν ἀλλήλους καὶ δημοσιεῦειν τὴν ἑλλαμψιν...».

47. «Λόγος 30», 17: PG 36, 125. Sch 250, 262, BEI 59, 262: «οὔτε γὰρ ἀέρα τις ἐπνευσεν ὅλον πάποτε, οὔτε οὐσίαν Θεοῦ παντελῶς ἢ νοῦς κεχώρηκεν, ἢ φωνὴ περιέλαβεν».

ἀποσκιάσματα τῆς γνώσεως ποὺ γίνονται λόγος μὲ σκοπὸ νὰ δημοσιευθεῖ ἢ ἔλλαμψη⁴⁸.

Ὁ λόγος ὁμοῦς αὐτὸς ποὺ γίνεται γιὰ τὸ Θεό, ὅσο πιὸ τέλειος προσπαθεῖ νὰ εἶναι τόσο πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ κατορθώσει αὐτὸ ποὺ ἐπιδιώκει. Ὁ Θεολόγος ἰλιγγιᾷ, γιατί στὴν ἀνοδική του πορεία, οὔτε στάση οὔτε διέξοδος ὑπάρχει, οὔτε καὶ λόγος δυνατὸς νὰ μεταφέρει τὰ «ἄρρητα ῥήματα»⁴⁹.

Ὁ «ἄριστος», λοιπόν, θεολόγος δὲν ἐπιτυγχάνει νὰ κατανοήσει «τὸ πᾶν» δηλ. ὁλόκληρο τὸ Θεό, ὅλη τὴν ἀλήθεια, γιατί αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο. Ὁ «ἄριστος» θεολόγος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ καταφέρνει νὰ καταλάβει «πλέον» ἐκείνου ποὺ «φαντάσθηκε», γνώρισε, «ἄλλος» θεολόγος⁵⁰. Αὐτό, τὸ παραπάνω, τὸ κάνει λόγο θεολογικὸ καὶ τὸ προσφέρει στὴν Ἐκκλησία «φανερῶς ἐκλαλούμενον».

Αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ «ἄριστου» θεολόγου, ἢ τῆς «τέλειας» θεολογίας, πρόσφερε ὁ Γρηγόριος Θεολόγος στὴν Ἐκκλησία στὸ ζήτημα τῆς Θεότητας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Θεολογία, τόνισε, δὲν εἶναι αὐτὴ μόνο ποὺ διανοεῖται, ποὺ ἔχει σὰν εἰκόνα στὸ νοῦ, σκιαγραφεῖ στὴν διάνοια τὴν ἀλήθεια, δηλ. αὐτὴ ποὺ κρύπτει τὴ θεότητα τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τέλεια Θεολογία εἶναι αὐτὴ ποὺ διαλαλεῖ τὴ θεότητα τοῦ Πνεύματος στὸν κατάλληλο καιρὸ, στοὺς κατάλληλους ἀνθρώπους, μὲ κατάλληλους ὄρους⁵¹.

Αὐτὸς ποὺ ἀξιώθηκε αὐτῆς τῆς χάρις, τῆς τέλειας Θεολογίας, τοῦ ἄριστου θεολόγου, αἰσθάνεται σίγουρος γι' αὐτὰ ποὺ θεολογεῖ καὶ μπορεῖ νὰ διαβεβαιώνει καὶ τοὺς ἄλλους γιὰ τὴν ἀλήθεια αὐτῶν

48. «Λόγος 30», 17: PG 36, 125, Sch 250, 262, BEΠ 59, 262: «Ἄλλ' ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν σκιαγραφούντες τὰ κατ' αὐτόν, ἀμυδρὰν τινα καὶ ἀσθενῆ καὶ ἄλλην ἀπ' ἄλλου φαντασίαν συλλέγομεν... τὸ τῆς ἀληθείας ἵνδαλμα ἢ ἀποσκίασμα ἢ ὅτι καὶ ὀνομάσομεν». Γιὰ τοὺς ὄρους αὐτοὺς βλ. Manfred Kertsch, *Bildersprache bei Gregor von Nazianz*, Graz 1980, (Ὄνομαστικὸν) 231-242.

49. «Λόγος 28», 21: PG 36, 53B, Sch 250, 142, BEΠ 59, 230: «Ὁ δὲ περὶ Θεοῦ λόγος, ὅσω τελεώτερος, τοσοῦτω δυσεφικτότερος... ὅσω πλέον ἐμβατεῦει τοῖς βάθει, τοσοῦτω πλέον ἰλιγγιᾷ καὶ τέλος τι ποιεῖται σοφίας εὐρεῖν ὅσον διέφυγεν».

50. «Λόγος 30», 17: PG 36, 125, Sch 250, 262, BEΠ 59, 262: «Καὶ οὗτος ἄριστος ἡμῖν θεολόγος, οὐχ ὅς εὔρε τὸ πᾶν, οὐδὲ γὰρ δέχεται τὸ πᾶν ὁ δεσμός, ἀλλ' ὅς ἂν ἄλλου φαντασθῆ πλέον καὶ πλεῖον ἐν ἑαυτῷ συναγάγη...». Βλ. Στυλ. Παπαδοπούλου, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ αἱ προϋποθέσεις τῆς πνευματολογίας αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1989³, σσ. 132-141.

51. «Λόγος 12», 6: PG 35, 849, Sch 405, 360, BEΠ 59, 60: «Τῷ ἁγίῳ Πνεύματι... Μέχρι γὰρ τινος τῷ μοδίῳ τοῦ λύχνου ... μηκέτι εἰκαζόμενον, μηδὲ ἐν διανοίᾳ σκιαγραφούμενον, ἀλλὰ καὶ φανερῶς ἐκλαλούμενον. Ἦπερ δὴ τελεωτάτη τῆς θεολογίας ἀπόδειξις τῆς τοιαύτης ἠξιωμένοις χάριτος...».

πού όμολογεί με τή φράση «*έγώ γάρ σοι τούτου έγγυητής*»⁵².

Παράλληλα, αισθάνεται έλεύθερος από τις λέξεις για τις όποιες δέν είναι έτοιμος να ζυγομαχήσει έφόσον αυτές όδηγούν στην ίδια έννοια⁵³. Γνωρίζει καλά ότι προηγείται ή έλλαμψη του νου από το Πνεύμα και άκολουθούν οί σκιές, οί εικόνες, και ή λέξεις πού έχουν θέση παραδειγμάτων στη Θεολογία⁵⁴. Γι' αυτό και προτιμά την έλλαμψη του Άγίου Πνεύματος πού άποτελεί την πηγή τής γνήσιας Θεολογίας, ό χαρακτήρας τής όποίας είναι αύξητικός και προοδευτικός⁵⁵.

δ) Ό ρεαλισμός τής Θεολογίας του Γρηγορίου.

Πολύ ενδιαφέρουσα από δεοντολογική άπόψεως και σχετική με τό θέμα του ρεαλισμού τής Θεολογίας του Γρηγορίου είναι ή πεντηκοστή όγδοη Έπιστολή προς Μ. Βασίλειο.

Σ' αυτή ό Γρηγόριος παρακαλεί τό φίλο του να «*διδάξει*» μέχρι ποίο σημείο μπορούν να προχωρούν στη Θεολογία του Άγίου Πνεύματος, ποιές φωνές, δηλ. ποιά θεολογική όρολογία δύναται να χρησιμοποιούν και μέχρι ποίο βαθμό θα συνταιριάζουν την «*οίκονομία*» με την άλήθεια, δηλ. να άποφεύγουν να δημοσιεύουν τις άπόψεις τους με σκοπό να μη θέτουν σε πειρασμό τους άφοσιωμένους στίς άποφάσεις τής Α' Οίκ. Συνόδου.

Είναι γνωστό, ότι ό Μ. Βασίλειος έξαιτίας τής θέσης πού κατείχε, ως μόνος όρθόδοξος μητροπολίτης, συνεπής στην θεολογία τής Α' Οίκ. Συνόδου, στον όποίο πρόσβλεπε Άνατολή και Δύση, άπόφευγε να θεολογεί δημοσίως περι του Άγίου Πνεύματος. Δέν έπερατε στην παγίδα να όμολογεί φανερά τό «*όμοούσιον*» του Πνεύματος προς τόν Πατέρα και ιδιαίτερα κρατούσε τόν έαυτό του μακριά από συνόδους στίς όποιες θα άναγκάζοταν να ύπογράψει άποφάσεις πού θα περιλάμβαναν σχετικούς με τό Άγιο Πνεύμα όρους.

52. «Λόγος 25», 17: PG 35, 1221D. BEΠ 59, 199: «*Έγώ γάρ σοι τούτου έγγυητής, ότι θεϊκώς (= ή γέννηση του Υιού από τόν Πατέρα) άλλ' ούκ άνθρωπικώς*».

53. «Λόγος 39», 11: PG 36, 344D. BEΠ 60, 77: «*ουδέ γάρ περι τών όνομάτων ζυγομαχήσομεν, έως άν προς την αυτήν έννοιαν αί συλλαβαι φέρωσιν*».

54. «Λόγος 31», 33: PG 36, 171. Sch 250, 340, BEΠ 59, 282: «*Και όλως ουδέν έστι ό μοι την διάνοιαν ίστησιν επί τών ύποδειγμάτων θεωρούντι τó φανταζόμενον...*».

55. «Λόγος 31», 33: PG 36, 171. Sch 250, 340-342, BEΠ 59, 282: «*Τέλος ούν έδοξέ μοι κράτιστον είναι τά μεν εικόνας χαίρειν εάσαι και τας σκιάς, ως άπατηλάς και τής άληθείας πλείστον άποδεούσας... επ' όλίγων ρημάτων ιστάμενοι, όδηγώ τώ πνεύματι χρώμενον ήν έντευθεν έλλαμψιν έδεξάμην, ταύτην εις τέλος διαφυλάσσοντα, ως γνησίαν κοινωνόν και συνόμιλον...*». Βλ. Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, Θεολογία και Γλώσσα, Έμπειρική θεολογία - Συμβατική γλώσσα, Κατερίνη 1988, σσ. 113-121.

Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Βασιλείου ἦταν συνειδητὴ. Ὁ κίνδυνος ποὺ διέτρεχε ἦταν ὁρατός. Οἱ ἀντίπαλοί του ἀγωνιωδῶς προσδοκοῦσαν μιὰ ἄστοχη κίνησή του πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰ νὰ τὸν ἐκθρονίσουν καὶ μαζί του καὶ τὴν Ὁρθοδοξία. Οἱ ἔνθερμοι ὑποστηρικτὲς τῆς Α' Οἰκ. Συνόδου τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ «ἀνεπάρκεια» Ὁρθοδοξίας, πράγμα ποὺ βεβαιώνει ὁ Γρηγόριος. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ τοῦ Βασιλείου ἦταν «οἰκονομικὴ» δηλ. ἀποσκοποῦσε στὸ συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλὰ μέχρι πότε; Μέχρι πότε θὰ ἐφαρμόζεται αὐτὴ σὲ βάρος τῆς ἀλήθειας⁵⁶;

Τὴν «οἰκονομικὴ» πολιτεία τοῦ Βασιλείου ὁ Γρηγόριος καταλαβαίνει καλά. Ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἴδιος αὐτὴ τὴν ἐποχὴ (372/3) θεολογεῖ «ἀκινδύνως» περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁵⁷. Ἡ κατανόηση του στὴ συμπεριφορὰ τοῦ Βασιλείου φθάνει μέχρι τὸ σημεῖο τῆς ὑπεράσπισής του.

Ὁ Βασίλειος, διαβεβαιώνει ὁ Γρηγόριος, μπορεῖ νὰ ἀποφεύγει νὰ κοινολογεῖ φανερὰ τὴ θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὴν κατέχει ὅμως «ἐν διανοίᾳ». Ἡ κατοχὴ τῆς ἀλήθειας «ἐν διανοίᾳ» εἶναι τὸ πρῶτο στὴν πίστη. Ὁ Βασίλειος ὅμως προχωρεῖ ἀκόμα πὺρ πέρα. Χρησιμοποιεῖ ἄλλες λέξεις, ἄλλους ὅρους, διαφορετικὲς φωνές, ἀλλιώτικους ἤχους, οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦν ἀναπόφευκτα στὴν ἴδια πίστη. Δὲν χρησιμοποιεῖ βέβαια τὸ «ὁμοούσιον». Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι δὲν κατέχει τὴν ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια δὲν περιορίζεται ἀπὸ τίς λέξεις. Ἡ ἀλήθεια δὲν βρίσκεται στὸν «ἦχο» ἀλλὰ στὴ «διάνοια». Καμιὰ βλάβη δὲν ὑπόκειται ἢ πίστη ἀπὸ τὴ χρήση ἄλλων λέξεων, ἐφ' ὅσον αὐτὲς ὀδηγοῦν στὴν ἴδια ἀλήθεια⁵⁸.

Ὁ Γρηγόριος γνῶριζε καλά τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Μπορεῖ νὰ ἦταν ποιητὴς καὶ ἐραστὴς τῆς ἡσυχίας, οἱ κινήσεις του ὅμως καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἀπόψεις του, ὅπως αὐτὲς διατυπώνονται στὰ κείμενά του, μᾶς πείθουν γιὰ τὴν ἀλήθεια αὐτῆς τῆς πρότασης.

Ἀντιλαμβανόταν τι ἀκριβῶς σύμβαινε στὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα

56. Γρηγορίου Θεολόγου, «Ἐπιστολὴ 58»: PG 37, 113-117. P. Gallay, 52-54. BEIT 60, 238-240.

57. Ἐνθ' ἀνωτ., «Ὅτι ἐγὼ μὲν, ἔφην, ἐν παραβύσῳ κείμενος καὶ τοῖς πολλοῖς ἀγνωστέος καὶ μηδὲ ἄ λέγοιμι μηδὲ ὅτι λέγοιμι σχεδὸν γινωσκόμενος, ἀκινδύνως φιλοσοφῶ».

58. Ἐνθ' ἀνωτ., «Ἡμῖν μὲν γὰρ οὐδὲν βλάβος καὶ ἀπ' ἄλλων λέξεων τοῦτο συναγουσῶν Θεὸν τὸ Πνεῦμα γινώσκειν (οὐ ἐν ἦχῳ μᾶλλον ἢ διανοίᾳ κείσθαι τὴν ἀλήθειαν)». Βλ. καὶ Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Θεολογία καὶ Γλώσσα, ...*, Κατερίνη 1988, σσ. 67-69.

καὶ ἰδιαίτερα στοὺς ὀρθόδοξους ὀπαδοὺς τῆς Νίκαιας. Μὲ μεγάλη ὀξυδέρκεια διέκρινε ὅτι ὑπάρχουν σ' αὐτὸ τρεῖς τάσεις:

α) αὐτοὶ ποὺ κρατοῦσαν τὴν «εὐσέβειαν» στὴ διάνοια. Τοὺς ἀρκοῦσε αὐτὸ ποὺ ἔμαθαν, αὐτὸ ποὺ διδάχτηκαν στὴν κατήχηση καὶ στὸ βάπτισμα, καὶ δὲν ἐπιζητοῦσαν πὺδ πέρα τίποτα ἄλλο.

β) αὐτοὶ ποὺ προχωροῦσαν λίγο πὺδ πέρα ἀπὸ τοὺς προηγούμενους, ἀναβαν μίαν μικρὴ σπῖθα στὸ θέμα τῆς πίστεως καὶ αὐτὸ ἦταν ὑπεραρκετὸ καί,

γ) αὐτοὶ ποὺ παρουσίαζαν σὲ κοινὴ θέα τὰ «θεῖα» γεννήματά τους, «τὸν τόκον», καὶ μὲ παρηρησία διαλαλοῦσαν τὴν πίστη τους⁵⁹.

Ἐπίσης, ὁ Γρηγόριος διέκρινε μεταξὺ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν μίαν προσκόλληση στὸ Γράμμα τῆς Γραφῆς ἢ στὶς ἀποφάσεις τῶν Συνόδων ἀπὸ τῆς μίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, μίαν ἄκρατη ἐλευθερία γιὰ ἀποδεύμευση ἀπὸ τὴ Γραφή καὶ μίαν τάση ἀλλαγῆς τῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν ὅρων τῶν Συνόδων.

Ἐπειδὴ αὐτοὶ ποὺ καθοδηγοῦν τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα, ἔχουν καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ὑπερνίκησης αὐτῶν τῶν ἀντινομῶν, ὁ Γρηγόριος προτείνει τὴ λύση τοῦ «ἄριστου» Θεολόγου. Αὐτὸς σύμφωνα μὲ τὸ Γρηγόριο:

– εἶναι πιστὸς στὴ Γραφή⁶⁰.

– δύναται ὅμως νὰ διασχύσει τὸ γράμμα τῆς Γραφῆς καὶ νὰ φθάσει στὸ ἀπόθετο κάλλος αὐτῆς⁶¹.

– εἶναι θεμελιωτῆς καὶ πάντα πιστὸς στὶς ἀποφάσεις τῶν Οἰκ. Συνόδων⁶².

– εἶναι ἐν τούτοις ἱκανὸς νὰ προτείνει ἢ νὰ ἀποδεχθεῖ νέους

59. «Λόγος 21», 34: *PG* 35, 1124, *Sch* 270, 182-184, *BEI* 59, 163-164: «οἱ μὲν μέχρι διανοίας ἄγειν τὸ εὐσεβές... περαιτέρω δὲ μὴ προάγειν ... οἱ δὲ μικρὸν ἐξάπτειν, ὡσπερ σπινθήρας ... οἱ δὲ καὶ παρηρησίαζεσθαι τὴν ἀλήθειαν ... εἰς φῶς ἄγων τὸν τόκον ... καὶ ταῖς τῶν ἀπάντων ὕψει προτιθεῖς...». Ὁ Γρηγόριος τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό του στὴν τρίτη ομάδα. Ἐνθ' ἀνωτ., «Οἱ δὲ καὶ παρηρησίαζεσθαι τὴν ἀλήθειαν, ἥς ἂν εἶην ἐγὼ μερίδος».

60. «Λόγος 28», 1: *PG* 36, 25, *Sch* 250, 100, *BEI* 59, 219: «Τῇ Γραφῇ τυπωθέντες τε καὶ τυπώσαντες».

61. «Λόγος 31», 21: *PG* 36, 246, *Sch* 250, 316, *BEI* 59, 272: «μὴ ραθύμως μὴδὲ παρέργως ταῖς θεαῖς Γραφαῖς ἐντυχόντες, ἀλλὰ διασχόντες τὸ γράμμα καὶ εἰςω παρακύψαντες, τὸ ἀπόθετον κάλλος ἰδεῖν ἠξιώθησαν καὶ τῷ φωτισμῷ τῆς γνώσεως κατηργάσθησαν».

62. «Λόγος 21», 33: *PG* 35, 1121-1124, *Sch* 270, 182- 184, *BEI* 59, 163: «Πρώτος (= ὁ Μ. Ἀθανάσιος) καὶ μόνος ... ἀποτολμᾷ τὴν ἀλήθειαν σαφῶς οὕτως καὶ διαρρηθὴν ... ἐγγράφως ὁμολογήσας...».

ὄρους, ὅταν διαπιστώνει ὅτι αὐτοὶ ὀδηγοῦν στὴν ἴδια πίστη⁶³.

— εἶναι πιστὸς «οἰκονόμος» τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ⁶⁴.

— εἶναι μολαταῦτα καὶ γεννητικὸς νέας Θεολογίας, πράγμα ποῦ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν αὔξηση καὶ τὴν πρόοδο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος⁶⁵.

Λαμπρὸ παράδειγμα ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτη, ποῦ συνδύαζε αὐτοὺς τοὺς ὄρους τῆς τέλειας Θεολογίας, εἶχε ὁ Γρηγόριος τὸ Μεγάλο Πατριάρχη τῆς Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος⁶⁶.

63. Ἐνθ' ἀνωτ., 21, 35: «Προσκαλεσάμενος ἀμφότερα τὰ μέρη...καὶ τὸν νοῦν τῶν λεγομένων ἀκριβῶς ἐξετάσας, ἐπειδὴ συμφωνοῦντας εὔρε καὶ οὐδὲν διεστῶτας κατὰ τὸν λόγον, τὰ ὀνόματα συγχωρήσας, συνδεῖ τοῖς πράγμασιν».

64. «Ἐπιστολὴ 58»: PG 37, 113-117. P. Gallay, ... 52-54. BEΠ 60, 238-240.

65. «Λόγος 30», 17: PG 36, 125. Sch 250, 262. BEΠ 59, 262.

66. «Λόγος 21», 37: PG 35, 1128. Sch 270, 186. BEΠ 59, 165: «Ζήσας δὲ οὕτω καὶ παιδευθεὶς καὶ παιδεύσας, ὥστε ὄρον μὲν ἐπισκοπῆς εἶναι τὸν ἐκείνου βίου καὶ τρόπον, νόμον δὲ ὀρθοδοξίας τὰ ἐκείνου δόγματα».